

*Кайыпов С.Т.***«МАНАС» – КЫРГЫЗ ЭТНОМАДАНИЯТЫНЫН ГИПЕРТЕКСТИ
(Биринчи макала: маселенин коюлушу)***Кайыпов С.Т.***«МАНАС» – ГИПЕРТЕКСТ КЫРГЫЗСКОЙ ЭТНОКУЛЬТУРЫ
(Статья первая: постановка вопроса)***S. Kaiyrov***«MANAS» – HYPERTEXT OF KYRGYZ ETNOCULTURE
(Article one: setting the issue)**

УДК: 81-11: 398 (575.2) (04)

“Манас” – генеалогиялык циклизация принцибине ылайык түзүлгөн, көп бөлүмдүү, татаал сюжеттик-композициялык курамга ээ, көп варианттуу жана кыргыздар жашаган бардык ареалдарда өүнүн оозеки айтылуу салтын азыркы күнгө чейин жандуу сактап келген эпикалык чыгарма. Ал ошондуктан, өзүнүн көркөм түзүлүшүндө көптөгөн **архаикалык** жана **жаңы, мифологиялык** жана **тарыхый, көркөм** жана **турмуштук, улуттук** жана **жалпы адамзаттык** маалыматтарды мол камтыйт. “Манас” дүйнө элдеринин эпикалык мурастарынын жанрдык-стадиалдык типологиясына салып карай турган болсок, толугу менен тарыхый-баатырдык эпосторунун катарына кирет. Анын көркөм мазмунунан адамдардын байыркы убактардагы үй-бүлө куруу маселелеринен тартып, кийинчерээк мамлекет тикелеп, аны башкаруу дооруна таандык түшүнүктөр да орун алган. Жомокто камтылган маалыматтардын сан жагынан арбындыгы, мазмун жагынан көп түрдүүлүгү, алардын чыгармада аткарган милдеттеринин ассоциацияларга бай экендиги маалым. “Манастын” мына ушул өзгөчөлүктөрү аны кыргыз маданиятынын гипертексти деңгээлин чыгарып турат. Макалада гипертекст түшүнүгү эки түрдүү: түз жана метафоралык мааниде колдонулат.

Урунттуу сөздөр: “Манас”, жомок, гипертекст, салттуу маданият, этномаданият, ассоциация.

«Манас» – это эпическое произведение, созданное по принципу генеалогического цикла, состоящее из многих частей; имеющее сложную сюжетно-композиционную структуру, множество вариантов, и сохранившее свою живую устную исполнительскую традицию во всех ареалах проживания кыргызов, до сегодняшнего дня. Он содержит в своей художественной структуре много **архаического** и **нового, мифологического** и **исторического, художественного** и **реально-бытового, национального** и **общечеловеческого** характера информации. Если рассматривать его в свете жанрово-стадиальной типологии эпического наследия народов мира, то «Манас» безусловно входит в число историко-героических эпосов. Его художественное содержание включает в себя представления, связанные с борьбой людей за построение семьи в древности, а позднее и с эпохой становления государства и управления им. Известно, что информация, содержащаяся в эпосе, обильна по количеству, разнообразна по содержанию, а задачи, которые они выполняют в произведении, богаты ассоциациями. Эти особенности «Манаса» делают его гипертекстом кыргызской культуры. В статье понятие гипертекста используется в двух смыслах: буквальном и метафорическом.

Ключевые слова: «Манас», эпос, гипертекст, традиционная культура, этнокультура, ассоциация.

“Manas” is an epic work created on the principle of a genealogical cycle, consisting of many parts; which has a complex plot and compositional structure, many options, and has preserved its live oral performing tradition in all areas where the Kyrgyz live, to this day. It contains in its artistic structure a lot of **archaic and new, mythological and historical, artistic and real-everyday, national and universal** nature of information. If we consider it in the light of the genre-stage typology of the epic heritage of the peoples of the world, then “Manas” is certainly among the historical and heroic epics. Its artistic content includes ideas related to the struggle of people to build a family in antiquity, and later with the era of the formation of the state and its management. It is known that the information contained in the epic is abundant in quantity, diverse in content, and the tasks that they perform in the work are rich in associations. These features of “Manas” make it a hypertext of the Kyrgyz culture. In the article, the concept of hypertext is used in two senses: literal and metaphorical.

Key words: “Manas”, epos, hypertext, traditional culture, etnokulture, association.

Макалада каралышы максат кылынган негизги илимий маселеге өтүүдөн мурда, тактык үчүн, анда урунулушу керек болгон концептуалдык түшүнүктөрдүн ичинен эң негизги эки терминдин башын ачып алышыбыз абдан зарыл: алардын биринчиси, кадим замандан бери эл оозунда колдонулуп келген, баарыга маалым элдик термин – **жомок**, ал эми экинчиси, жаңы технологиянын өнүгүү жолунда келип чыккан илимий термин – **гипертекст**.

Мындай зарылдыктын келип чыгышы кыргыз эпостаануусунун бүгүнкү абалы, деңгээли менен түздөн-түз байланыштуу. **Биринчиси, жомок** термининин салттуу түшүнүк экендигине карабай, бардык контексттерде натуура колдонулуп, түпкү маанисинен барган сайын оолактап, ажырап баратышы – биздин өз улуттук концепттерибизди, маданий коддоруубузду көздүн карегиндей сактоонун ордуна алардын этномаданий кунун түшүрүп жаткандыгыбыз. Ал эми, **экинчиси**, компьютердик технологиянын социалдык-гуманитардык илимдер системасына мындан жа-

рым кылымдан мурдараак киргизилгендигине карабай, көпчүлүк изилдөөчүлөрүбүздүн ушуга чейин *ги-пертекст* термини менен бейтааныш бойдон калып жатышы – заманбап илим түшүнүктөрүн өздөштүрүү жагынан оголе артта калып калгандыгыбыз. Демек, азыркы кыргыз эпостаануусу (1) мурдагы этномаданий тажрыйбанын натыйжаларынын эмне экендигин туура түшүнө албай, анан да, (2) азыркы жаңылыктарды өздөштүрүүгө кудурети жетпей турган, арабөк абалда десек болот.

Ар бир улуттун эстутумунда анын дүйнөтааным тажрыйбасынын натыйжасында келип чыгып калыптанган, топтолгон, өзүнө гана таандык этномаданий түшүнүк, термин, концепт жана категориялар системасы болору талашсыз. Мына ошол система аркылуу ар бир улут дүйнө коомчулугу алдында өзүнүн бар экендигин тастыктап, ошону менен катар, жалпы адамзаттык этномаданий казынаны да байытып турат. Мисалы, элдик оозеки чыгармачылык өнүтүнөн алсак, орус эли өзүнүн оозеки эпикалык поэзиясын *былина*, украиндер *дума*, якуттар *олонхо*, буряттар *улигэр*, казактар *жыр* деген улуттук концептерин өзгөртпөй, дүйнөгө өз этностук бычыны жана мазмуну менен таанытып алышты. Алар ошонусу менен жалпы адамзат маданиятына өздөрүнүн салттуу маданиятындагы кайталангыс, уникалдуу өрнөктөрдү киргизип, аны байытышты деген сөз.

Кыргыз эли – өзүнүн дүйнөтааным, турмуштук практика, көркөм ойлоо тажрыйбаларынан келип чыккан этномаданий категорияларын, моделдерин түзүп, бай этноменталдык казына жыйнаган эл. Бул жагынан, эч кандай талаш-тартыштын, боолголоо-болжолдоолордун, шектенүүлөрдүн болушу мүмкүн эмес. Көп кылымдар бою коомдук аң-сезиминин эң маанилүү компоненти фольклор (элдик оозеки чыгармачылык) болуп келген элдин бардык ой-корутундулары, бүтүмдөрү алардын оозеки мурастарында сакталып келгендиги мыйзам ченемдүү көрүнүш. Алсак, *улуу сөз* (фольклор), *кара сөз* (проза) *жорго сөз* (верлибр), *ыр* (песня), *жомок* (эпос), *жөө жомок* (сказка), *легенда*, *уламыш*, *болмуш*, *санжыра*, *оозеки аңгеме*, *чечендик сөздөр*, *калттар*, *тамсил*, *какшык*, *сөкөт*, *опмайда*, *шырылдаң*, *көөш-көөш*, *түбөй-түбөй*, *кошок*, *керээз*, *өлөң*, *дүрө* (өлөңдүн өзгөчө түрү), *секет-най*, *күйгөн*, *ашыглык*, *арман*, *санат*, *насыят*, *терме*, *үлгү*, *жар-жар*, *күү ырлары*, *обон* (вар.: *абан*, *аваз*), *айтыш*, *акыйнек*, *алдей-алдей*, *каз-каз*, *тай-тай*, *салбилек*, *алкыш*, *каргыш*, *тыюу*, *табышмак*, *жаңылмач*, *макал*, *лакан*, *учкул сөздөр* ж. б., жергиликтүү айтылыштары менен кошо алганда жүздөгөн түшүнүк, термин, концепт жана категорияларды оозеки маданият тажрыйбасына таянуу менен жаратышкан жана алар кыргыз фольклористикасынын – элдик оозеки чыгармачылык жөнүндөгү профессионалдык илиминин пайдубал түшүнүктөрү бойдон кала бериши

керек; аларды өзгөртүү, жаңылоо, теңсінбөө, жээрүү, бери болгондо, кыргыз этномаданиятына нигилисттик мамиле жасоо, ары болгондо, кыргыз социалдык-гуманитардык тажрыйбаларынын жалпы адамзаттын маданий казынасына кеткен жолуна атайылап бөгөөт коюу болуп саналат. Антүүгө эч кимдин акысы жок.

Кийинчерээк унутула баштап, биздин доорго айрым белгилери гана жеткен көөнө түшүнүктөр менен катар, улуттук фольклористика илими көз жарган соң, башка тилдерден кабыл алынган аталыштар, терминдер да арбын. Мисалы, көөнөсүн алсак, *домок* (мифологиялык-фантастикалык мазмундагы аңгеме, улама сөз) сөзүнүн азыркы учурда эч бир илимий эмгекте термин катары колдонулгандыгын учурата албайбыз. Бурят фольклорундагы *домог* термини эске алсак, бул концептин тарыхый-генетикалык байланыштарынын терең экендиги өзүнөн-өзү түшүнүктүү болот. Ал эми, илимий турмушубузга кийин кирген *икая*, *тамсил*, *анекдот*, *бата*, *дуба* ж. б. түшүнүктөр да тиешелүү концептосферадан өздөрүнүн мыйзамдуу орундарын алышкан.

Акыркы жылдарда, адегенде башка түрк элдери тарабынан өздөштүрүлүп, улум барган сайын биздин окумуштуулардын эмгектеринде да активдүү колдонула баштаган, келип чыгышы *Шахнамеге* барып такалган *дастан* термини тууралуу, учуру келгенде, өзүнчө сөз кылуу абзел. Азырынча, кыргыз фольклорунда *дастан* жанрына төп түшө турган бир да эпикалык чыгарманын жок экендигин гана белгилөө менен чектелмекчибиз.

Бул жерде, албетте, жогоруда аталган этнотерминдердин ичинен эң маанилүүсү *жомок* термини. Акыркы кезде, *угум* менен *айтым* көнүмүшүнүн күүсү менен *энос* терминин туура келген жана келбеген жерлерде, ылгабай колдонуу, этностун/улуттун өзү жараткан *жомок* терминин жээрүү, ага башка маанилерди таңуулоо адатка айланып кетти. Кыргыз оозеки маданиятында колдонулуп келген *жомок* термини якуттардын этномаданиятынын кодуна айланган *олонхо* сыяктуу эле, эпикалык чыгармалар системасын толук камтыган салттуу түшүнүктөрдүн бири. “Манас” *жомок* деп, аны айткан/аткарган элдик өнөрпоздор *жомокчу* деп аталган; тактап айтуу керек болгон учурда гана, *манасчы* жана *семетейчи* аталыштары урунуган.

XX кылымдын акыркы чейрегине чейин бул терминдин маани-маңызын мынтип тактап отуруу талап кылынган эмес – ал өзүнөн-өзү түшүнүктүү болгон. Азыркы кезде болсо, “Манас”, “Семетей”, “Эр Төштүк” ж.б. эпикалык мурастарды *жомок* деп атаган оозеки сөз да, жазылган эмгек да, жөн-жай кишилер гана эмес, окумуштуулук даража жана наамдарга ээ адистер тарабынан да жатыркоо менен кабыл алына турган болду. Ошого карабай, бул терминге анын кыргыз фольклористикасындагы өз ордун кайтарып

берүү мезгили келди. *Жомок* улуттук этнотермин болсо, *эпос* анын эл аралык эквиваленти катары гана кабыл алынган туура.

Гипертекст түшүнүгүнүн болсо, жайы башка. Адамзаттын мээсинин башка макулдуктардын мээсине мүнөсү болбогон, кайталангыс (уникалдуу) касиеттерге ээ экендигин окумуштуулар алда качан далилдешкен. Ал касиеттердин эң маанилүүсү, адамды адам кылып турганы, анын акыл-ойлоо аркылуу келечектин өнүгүү моделин түзө билгендиги болуп саналат. Адам өзүнүн гана эмес, космостун, табияттын, коомдун келечегин акыл-ою аркылуу моделдештирип, анан аны жүзөгө ашыра билет, же келечек муундардын турмуш чындыгына айландырышы үчүн эстумунда кылымдап сактап жүрө алат.

Адамзат ошол акыл-ой кудурети менен түзүлгөн белгилүү моделдер аркылуу гана дүйнөлүк өнүгүүнүн агымына барып өз алдынча, өз салымы менен кошула алат. Андай модели болбогондор, же бар болсо да, тарыхый кырдаалдан улам кыйратып, жоготуп алгандар модели барлардын арасына сиңип кетет. Ал моделдер жалпыга таңууланган, ар бир киши баш ийиши, орундатышы керек болгон эреже-тартип системасы аркылуу турмушка ашырылат. Адамзат тарыхынын алгачкы этаптарында бул эрежелер оозеки айтылып, эстумдарда гана оозеки сакталып келген болот. Оозеки сакталган эрежелер, салт, ырым-дарым жана ритуалдар аркылуу күнүмдүк турмуштан өз ордун табат. Салт коомдун ар бир мүчөсү сөзсүз аткарышы керек болгон, улуттун менталдык өзгөчөлүктөрүн коруган эрежелер системасы болуп эсептелет.

Тарыхтын кийинки этаптарында, цивилизациянын өнүгүшү, маалыматтарды сактоо жана аны жайылтуу каражаттарынын өркүндөшү менен, ал эрежелер документтештирилип, материалдык шекирге ээ болот да, сакталып туруу жайын, ордун өзгөртөт – мурдагыдай негизги сакталуучу жайы адамдардын эстутуму эмес, кагаз, же башка бир материалдык нерсе, анан акырында электрондук мейкиндик болуп калат. Ошол эле эрежелер системасы түзгөн укуктук негизден өлкөлөрдүн мыйзамдары келип чыгышы абзел.

“Манас”, мына ошол маалыматтарды эстутумда сактоонун натыйжасында келип чыккан, улуттук аталышы менен айтсак – *жомок*, эл аралык термин менен атасак – *эпос*. Анда космоско, табиятка, адамдарга, коомго жана акыл-ойго жасалышы керек болгон мамиленин, түшүнүктөрдүн жалпы адамзаттык маңызга ээ, түбөлүктүү моделдери сакталып калган. Аларды илим менен технологиянын жетишкендиктерин колдонуу аркылуу ачуу, жалпы адамзаттын кызматына сунуу азыркы жана келечектеги окумуштуулардын ыйык милдети болуп саналат. Бул милдетти жүзөгө ашырууда эпикалык текстте камтылган маалыматтарды толук, системалуу, бири-бири менен байланышта көрө билүү мүмкүнчүлүгүн, жолдорун табуу чечүүчү

роль ойногон болот; азыркы кездеги филология илимдеринин алкагына сыйдырылган фольклористика илимин акыркы бир кылым бою камалып турган методологиялык туюгунан чыгышына жол ачат, анын башка илим тармактары менен алакалаш өнүгүшүн камсыздайт.

“Манас” – чындыгында эле, дүйнөнүн эң сырдуу, көптөгөн көмүскө жактары али ачыла элек оозеки мурастарынын бири. “Манас” – көлөмү гана эмес, көркөм формасы, мазмуну, камтыган убактысы менен географиялык кеңдиги жагынан да дүйнөнүн эң зор элдик оозеки чыгармасы. “Манасты” изилдөөнүн эл аралык тажрыйбасы канчалык бай болсо да, анын чыныгы сырлары толук ачылды, мазмунун тереңдиги, эстетикалык таасирдүүлүгү, ой чабытынын кенендиги жалпы адамзаттын назарына сунулду деп айта албайбыз.

“Манасты” изилдөөнүн 150 жылдык тарыхы, негизинен, анын бар экендигин аныктоо, өрнөктөрүн өз доорунун деңгээлине жараша жазып алуу жана жарыялоо болду. [5]. Илимий изилдөөлөр болсо, жомоктун негизги окуялары жана каармандары, башка эпикалык мурастар менен болгон байланыштары, келип чыгышы жана историзми, поэтикалык түзүлүшү жана көркөм тили, манасчылардын чыгармачылык табияты тууралуу алгачкы айтылган пикирлерден турат. Негизинен, бардык эмгектер эң оболу “Манасты” башкаларга таанытуу, аны пропагандалоо, кыргыз элинин жалпы адамзаттын көркөм казынасына кошкон салымы экендигин тастыктоо максатын көздөйт. [3; 4].

“Манастын” али көмүскө жаткан көркөмдүк касиеттерин, идеялык-мазмундук тереңдигин ачууда азыркы илим менен технологиянын жаңылыктарын колдонуунун укмуштай натыйжаларды береринде шек жок. Макаланын мындан кийинки бөлүгүндө “Манастын” текстин азыркы табигый жана гуманитардык илимдерде бирдей урунула баштаган, кийинки кездерде мааниси өтө эле кеңейип бара жаткан *гипертекст* түшүнүгүн колдонуу менен талдоого алуунун зарыл экендигин ыспаттоочу ойлорго, көз караштарга орун бермекчимин.

Илимий жүгүртмөгө 1965-жылы маалымат таануучулар тарабынан киргизилген *гипертекст* түшүнүгү азыр гуманитардык илимдердин ар кыл тармактарында да кеңири колдонула баштады [1; 2; 7]. *Гипертекст* деген аталышы HTML’ди билдирсе да, кийинчерээк көп катмардуу, көп баскычтуу, көп шилте мелүү семиотикалык системаны билдирген *концептке* айланып кетти. Филология илиминин тармактарында болсо, *гипертекст* түшүнүгү маалыматтарды, ойлорду берүү ырааттуулугу түз сызык боюнча улантылбаган, баяндоо учурунда ошол эле тексттеги, же болбосо башка бир булактагы маалыматтарга кайрылып, алар менен өз мазмунун байытуу максатында тутумдаша алган, татаал түзүлүшкө эгедер тексттерге

карата айтылып калды. Бул түшүнүктү “Манас” жомогунун текстине карата колдонуунун эң жөнөкөй, компьютердик техника менен ашына болбогон адамдар да оной эле түшүнө ала турган учурларын белгилөөнү туура деп эсептейм.

Биринчиден, “Манас” өзүнүн синкреттик курамынан улам гипертексттик касиетке ээ. “Манас” жомогунун тексттик-композициялык татаал түзүлүшү эле анын “табигый” *гипертекст* экенин далилдеп турат. Ал сюжеттик-композициялык түзүлүшү генеологиялык циклизация принцибинин негизинде ишке ашырылган, эпикалык маалыматтар, эстетикалык ой, идеялар баштан аяк түз сызык ырааттуулугунда жайгашкандай көрүнгөнү менен, анын тексти татаал, көп катмардуу жана “шилтемелерге” бай. Ансыз мынчалык көп сандагы көөнө жана жаңы маалыматтарды, түшүнүктөрдү, мотив жана образдарды көркөм кабылдоого ыңгайлуу шекилде баяндап берүү мүмкүн болмок эмес.

Мисал келтире турган болсок, “Көкөтөйдүн ашы” эпизоду – салттуу, бардык варианттардан орун алган орчундуу эпизод. Катардагы окурман/угуучунун көзү менен караганда, кыргыз *аш берүү салты* баяндалып жаткандай көрүнсө да, түпкүлүгүндө кыргыз элинин дүйнө элдеринин арасындагы ордун, менталитетин, мамлекеттик түшүнүгүн чагылдырган, татаал курамдык бөлүк. Көп маалыматтуу, көп маанилүү, көп эпизоддуу окуяны эпикалык баянга айландыруу үчүн *манасчы* көп катмардуу, керек учурда эпикалык “шилтеме” берүү ыкмаларын да колдонгон. Натыйжада, азыркы учурда *гипертекст* деп гана мүнөздөлүшү туура болгон өзгөчө курамдагы эпикалык көркөм текст келип чыккан.

Алган мисалыбыз тууралуу сөздү уланта турган болсок, аш берүүнүн салты боюнча, негизин эл намысын сактоо сезими, идеологиясы ээлеген *балбан курөш* бөлүгүн уюштуруунун кезеги келет. Бул эпизодду баяндоо бир караганда жөнөкөй – Манас өзүнө караштуу балбандардын ичинен Жолой менен күрөшүүгө жарайт, намысты коргойт деп эсептегендерине кайрылып, Жолой менен күрөшүүгө чакыра баштайт. Ар бир балбан өзүнүн күрөшкө чыга албагандыгынын себептерин баяндоосу менен окуя ырааттуу өнүгө берет. Мына ушунун өзү эле, бир караганда Манас менен ал кайрылган балбандын ортосундагы диалог түрүндө көрүнгөнү менен, айтуучу балбандын сөзү аркылуу керектүү эпикалык маалыматтарга “шилтеме” берет. Натыйжада, эпикалык чыгарманын текстти татаалдайт жана эпикалык идеал үчүн зарыл болгон маалыматтар өз-өз орондарын табат. Эпизодду түзгөн ар түрдүү маалыматтар логикалык түз сызык боюнча эмес, көркөм образ жаратуунун талаптарына жараша жайгаштырылат.

Эпикалык тексти түзүүнүн мындай ыкмасынын эң кызык өрнөгү катары *Саякбай Каралаев* айткан

“Эр Төштүктү” жомогун келтирүүгө болот. “Эр Төштүктүн” бекеринен “Көкөтөйдүн ашынан” башталып жаткан жери жок. Жогоруда айтылгандай, салтуу баяндоонун ирети боюнча Манас башка баатырлар даай албаган соң, Эр Төштүккө келип, күрөшкө түшүп берүүсүн өтүнөт. Эр Төштүк да башка баатырлар сыяктуу эле, күрөшкө түшө албай тургадыгын айтып, анын себепин түшүндүргөн баяндоо узагандан узайт да, бара-бара каармандын биринчи жактан айтып жаткан речи жомокчунун речине өтүп, сөз эпостун сюжети аягына чыкканга чейин, чыныгы эпикалык духта улантыла берет. Ошентип, өз алдынча, бирок, алгачкы бөлүгү “Көкөтөйдүн ашы” эпизоду менен жалгашкан эпикалык чыгарма пайда болот. Теориялык жактан алганда, ушундай эле көрүнүштү, күрөшкө түшпөө үчүн айткан баяндарынын өз алдынча эпикалык чыгармага өсүп жетишин Көкчө, Кошой, Бакай ж. б. каармандарга байланыштуу диалогдордон да күтүүгө мүмкүн болучу. Көтөрүңкү эпикалык пафосту сактоо үчүн *манасчы* болуп жаткан окуяга кыйыр тийешеси бар эпикалык даяр маалыматтарга, башка каармандарга байланыштуу баяндарга шилтеме берүү салтын колдонгон. Бул ыкма “Манастын” текстинде ар кыл шекилде, чеберчилик менен колдонулгандыгын көрүүгө болот. Мына ушундан улам, азырынча төмөнкү жыйынтыктарды чыгаруу кает:

– манасчылар татаал, лабиринттүү, ошол эле мезгилде угуучуга түшүнүктүү, көркөм текст түзүү жөндөмүнө, чеберчилигине ээ болушкан;

– “Манас” жомогунун дүйнөнүн эң зор эпикалык мурасы денгээлине өсүп чыгышынын бир себеби, анын мазмун жана шекил жагынан катмарланууга, мазмунду байытуучу башка эпикалык булактарды камтып алууга – улам кайталап айтылган сайын *гипертекст* түрүндө кайра жаралууга “жөндөмдүү” экендигинде;

– мына ушундан улам, “Манас” айтуу өнөрүн өзгөчө эпикалык эстутумдун жана көркөм ойлоонун натыйжасы катары кароо зарыл.

Экинчиден, “Манас” жомогунун мазмуну да анын *гипертекст* экендигин толук тастыктап турат. “Манастын” ички мазмуну, анда чагылдырылган ойлор, идеялар, маалыматтар да *гипертексттик* бүтүндүккө ээ. “Манаста” эч бир нерсе, түз, көркөмдөлбөй, башка түшүнүктөрдөн бөлүнүп, обочо чагылдырылбайт. Анда ар бир каарман, окуя, түшүнүк бай поэтикалык, тарыхый, этнографиялык татаал ассоциациялар менен ширетилген. Манас баатыр баш болуп бардык образдар, дүйнөнүн башка эпикалык мурастарынан айырмаланып, типтештирилген жана жалпы идеянын контекстине ылайык баяндалган. Алсак, *айкөл* эпитети жөн гана сыпат эмес, Манаска таандык, башкаларда кайталанбаган, анын бир гана эмес, бир нече сапаттык өзгөчөлүктөрүн бириктирип турган концепт. *Айкөл* түшүнүгүнүн өзү эле *гипертексттин* иерархиялык бир бирдиги

экени талашсыз. “Манаста” айтылган ойлор, анда орун алган бардык поэтикалык элементтер бири-бири менен тыкыс байланышта болуп, бирин бири эске салып, бар болушун шарттап тургандыгы үчүн чыгармада кайталангыс *гипертексттик* көп баскычтуулук менен катар көркөм бүтүндүк келип чыккан.

Үчүнчүдөн, “Манас” функционалдык жагынан алганда да, *гипертексттик* маани-маңызга ээ. “Манастын” текстинин көп катмардуулугу анын көп функционалдуулугу менен шайкеш келет. Бул жагынан алганда да, жомоктун мурдатан эле *гипертексттик* кызмат аткарып келгендигин айтууга болот. “Манас” башка чыгармалардан айырмаланып, угуучулардын эстетикалык талаптарын гана орундатып тим болбой, анын жаратуучу, сактоочу, коруучу жана дааруучу кудуреттерге ээ экендигине да ишенилген. “Манас” айтуу аркылуу айрым ооруларды сакайтуу аракеттери жасалган. Чыгарманын эстетикалык, утилитардык жана сакралдык жактары бири-бирин толуктап, анын массага болгон таасирин күчөтүп турган. Мындай сапаттык көрүнүш “Манаста” башка, мазмунун түзгөн ойлор, маалыматтар түз сызык боюнча жайгаштырылган, көп катмардуулукка ээ болбогон чыгармаларга мүнөздүү эмес. Бир эпизодду айтуу учурунда баяндалып жаткан мазмун менен байланышы бар башка нерселер да эске түшүрүлүп, анан өз кезегинде алар да жаңы элестерди жаратып улана бериши, ошол эле учурда эпикалык бүтүндүк сакталып, баары башкы идея-маалыматка баш ийдирилип турушу, элдин коомдук турмушундагы аткарган милдети боюнча да “Манастын” тексти *гипертексттик* касиетке ээ экендигин далилдейт.

Төртүнчүдөн, “Манас” жомогунун *гипертекст* катары кабыл алына баштагандыгын көрбөй калууга мүмкүн эмес. Бул жомокту жараткан кыргыз эли гана эмес, дүйнөдөгү башка элдер тарабынан кабыл алынуу жагынан да *гипертексттик* мүнөзгө ээ боло баштады. Ал катардагы бир фольклордук чыгарма болуу менен гана чектелип калган жок. Ал кыргыз рухий маданиятынын, тарыхынын, улуттук менталитетинин негизги, ишенимдүү булагы, документи, кыргыз болуунун символу катары кабыл алынууда. Анын көркөм тулкусун түзгөн мотив, сюжет, образ жана стилдик каражаттар көркөм ассоциацияга абдан бай.

Бешинчиден, “Манастын” вербалдык текстин *электрондук гипертекстке* айландыруу учурдун талабына айланды. “Манас” – табиятынан азыркы *гипертекст* деп аталган түшүнүккө бардык жагынан шайкеш жаралган чыгарма. Бирок маселе, анын кыргыз этномаданиятын түзгөн компоненттерди түз сызыктуу эмес, бутакташтыра, катмарлаштыра чагылдырган *гипертекст* экендигин далилдөө менен эле бүтпөйт. Эми окумуштуулардын алдында “Манастын” текстининин *электрондук гипертекстин* түзүү жана аны жалпы адамзаттын колдонуусуна сунуу озуипасы

турат. Өзү *гипертекст* түрүндө дүйнөгө келген, гипертексттик түзүлүшкө ээ, мазмунунун татаал жана терең болушу да анын гипертекст экенинин далили болгон, коомдук турмушта *гипертексттик милдет* аткарган, ошондой эле адамдар тарабынан *гипертекст* катары кабылданган жомоктун *электрондук гипертекстин* түзүү филологдордун гана эмес, көптөгөн тармакта эмгектенген окумуштуулардын биргелешкен аракети менен гана жүзөгө ашырылышы мүмкүн. Демек, кыргыз фольклористикасы усулдук, методологиялык жактан жаңыланууга, социалдык-гуманитардык гана эмес, башка илим тармактары менен да тыкыс байланышта өнүгүүгө мажбур.

“Манасты” *электрондук гипертекстке* айландыруу анын ар бир концепти тууралуу бардык маалыматтарды бир мейкиндикке система жана подсистемалар түрүндө, иерархиялык тартипте топтоо дегендикке жатат. Мурдагы маалыматтар, көз караштар түз сызык боюнча гана жайгаштырылып келсе, эми татаал, баскычтардын жана бутактардын иерархиясынан турган текстке айландыруу милдети турат. Ошондо гана илимпоздордон тартып, катардагы окурмандарга чейин, бардык сабаттуу адамдар үчүн “Манасты” чындап таануунун, өздөштүрүүнүн эшиги чындап ачылат. Муну ишке ашыруу үчүн “Манастын” текстин бир жагынан, лингвофольклористика, этнофольклористика, когнитивдик лингвистика, этнолингвистика сыяктуу филологиялык илимдердин, экинчи жагынан, этнофилософия, этносociология, этнология, тарых, булактаануу сыяктуу социалдык-гуманитардык илимдердин, ошондой эле, үчүнчү жагынан статистика, маалыматтаануу илимдеринин биргелешип кызмат өтөөсү талап кылынат.

Ошентип, “Манас” фольклор изилдөөчүлөрдүн гана энчисине берилген катардагы оозеки мурас эмес, ал эң тар мааниде алганда, *кыргыз этномаданиятынын гипертексти*, ал эми кененирээк алсак, кыргыздар менен тектеш, алар менен этномаданий алакада болгон, ошондой эле, географиялык жактан канатташ жашап келген элдердин бардыгынын салттуу маданиятынын жана көөнө тарыхынын *гипертексти*. Ал – бүткүл адамзат колдоно турган, бүткүл адамзатка пайда келтире турган *гипертекст*. Учур талабынын кандай экени белгилүү, ал эми технологиялык каражаттар болсо, кыргыз колдонуучуларын гана күтүп жатат. Эми окумуштуулардын алдында мурдагы көз караштарын жаңылоо, жаңы методологиялык принциптерди иштеп чыгуу, “Манасты” азыркы манасчылардын оозунан *гипертекст* катары жыйнап алуу, *гипертекст* катары сактоо жана жарыялоо, *гипертекст* катары бүткүл адамзаттын колдонуусуна сунуу гана калды. Бул милдеттердин илимий куну, алардын кандайча ишке ашырылышы керектиги жөнүндөгү маселелер автордун башка изилдөөлөрүндө да талкууланмакчы.

Адабияттар:

1. Bush V. As We May Think.//Atlantic Montly. – 1945, N.7. – P. 101–108.
 2. Ларионова Н. С. Гипертекст как модель современной культуры. – Автореф. дисс. ... канд. соц. наук. – М., 2005. – 20 с.
 3. Манас: Энциклопедия. – 1-т. – Бишкек, 1995. – 698 б.
 4. Манас: Энциклопедия. – 2-т. – Бишкек, 1995. – 656 б.
 5. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. – Ч. V.: Наречие дикокаменных киргизов. – СПб., 1885. – XXVI+600 с.
 6. Nelson T.N. As we we will think in Online 72 // Proceedings of the International Conference on Online Interactive Computing. Uxbridge, UK: Online Computer Systems Ltd. 1983. – P. 439–454.
 7. Эпштейн В. Л. Гипертекст – новая парадигма информатики // Автоматика и Телемеханика. – 1991. – № 11. – С. 3–16.
-